

УДК 1:167:168. 522(09) "19"

ГЕНДЕРНИЙ "ЛАНДШАФТ" АНТИЧНОГО ТЕКСТУ: ПРОЧИТУЮЧИ ФУКО

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Античний текст, який досліджує Фуко, виявляє соціально-культурну площину гендерної проблематики. Для античного чоловічого суб'єкта статеве поведіння має свої соціокультурні детермінанти. Уявлення про культуру себе в античного суб'єкта є обумовлене статусними концептами домінування та активності, які творять ландшафт гендерної асиметрії.

Ключові слова: гендер, гендерна асиметрія, дискурс, маскуліність, культура себе, чоловіча суб'єктивація.

Впродовж другої половини ХХ сторіччя філософські праці Мішеля Фуко не виходять із поля критичного аналізу філософів, культурологів, політологів, психологів тощо. В його працях містяться багато цікавих теоретичних знахідок, методологічних концептів, які також цікавлять філософів гендеру. Опора на праці Фуко дозволила розробити методологічне підґрунтя багатьох гендерних концепцій у філософії, показати "генеологічні" детермінанти формування соціокультурної статі. Існує чимало сучасних наукових праць, які використовують відкритий Фуко науковий концепт "влада – знання". Передовсім це праці Джудіт Батлер, Джейн Флекс, Сергія Ушакіна та ін., в яких розглядаються проблеми філософії політики. Французькі постструктуралісти Люс Ірігарей, Гелен Сіксу теж зверталися до праць Фуко, щоб розкрити проблематику жіночої суб'єктивності. Філософам Розі Брайдотті, Гаятрі Співак теоретичні знахідки Фуко дали змогу розглянути проблему чоловічого та жіночого суб'єкта постколоніалізму. Це стосується також українських філософів Ірини та Сергія Жерьобкіних, Наталі Лавриненко та ін., які присвятили свої наукові розвідки гендерному аналізу сучасної соціокультури.

У даному дослідженні була поставлена мета розглянути стосунок до жіночого в античній дискурсивній практиці, опираючись на працю Мішеля Фуко "Історія сексуальності". Методологічні прийоми, які використав Мішель Фуко, досліджуючи античні тексти, зокрема працю Артемідора видалися нам вартими наукової уваги. Нашим завданням було розглянути проблему формування дискурсивної традиції асиметричного зображення становища жінок та чоловіків у соціокультурі. Крім цього, цікавими видались питання: як античні уявлення про статеве поведіння (у візії Фуко) висвітлюють соціокультурну "сценографію" життя? Яку роль може відігравати статевий ландшафт античного тексту для сучасних гендерних розвідок?

В останній праці “Плекання себе” (1984) відомий французький філософ Мішель Фуко звертається до важливої сфери прояву ірраціонального – сновидіння. Показово, що в поле його наукового інтересу потрапляє зовсім не фрейдівська робота “Тлумачення снобачень” [1], рівно як поза його увагою залишаються снобачення в аналітичній психології Карла-Густава Юнга [2]. Минаючи теоретичний доробок теорії снобачень XX сторіччя, Мішель Фуко зосереджується на античних роботах перших сторіч нашої ери, зокрема, на праці Артемідора “Сонник” (II ст. н. е.). Аналіз роботи Артемідора відкриває суттєву різницю між античним та сучасним підходами до сексуальності. Античне тлумачення еротичних сновидінь розглядало сексуальність в якості того, що позначає, а позначалося з її допомогою соціальне, економічне та інші сфери життя, лише побічно пов’язані зі статтю. Це суттєво відрізняє фрейдівську теорію, згідно з якою в сновидіннях будь-які соціальні діяння найчастіше позначаються саме через сексуальність.

Філософські дискурси античності містили переважаючий чоловічий погляд на проблеми становлення чоловічої суб’єктивності й сформували повний стосунок до жіночого “безмовного” й “безголосого” суб’єкта. Авторські античні тексти мігрували через різні текстові епохи, перетворилися в апіорні структури зручності для побудови нових теорій. Адже, відомо, що теорія – це робота з попередніми текстами. Так, Зігмунд Фрейд ґрунтує своє асиметричне бачення чоловічого й жіночого суб’єкта з опорою на грецьку міфологію, погляди Платона, а згодом – Канта, Шопенгауера, Ніцше.

Посилання на античну працю Артемідора із Ефеса “Онірокритики”, присвячену тлумаченню снів, містять переважно всі серйозні сучасні наукові дослідження з проблематики снобачень. Особливу увагу до “Сонника” Артемідора виявляють представники аналітичної психології, зокрема, юнгівського напрямку [3, с. 28]. Що є спільного між способом юнгівської інтерпретації снобачень у сучасних дослідників та артемідоровим тлумаченням снів? Сполучною тканиною для інтерпретації снобачень є ідея колективного несвідомого. Снобачення багаті архетипною символікою, яку презентує сновидець на рівні своєї індивідуальної психіки. Іншими словами, розглядаючи за допомогою методу тлумачення снів психіку конкретного індивіда, завжди можна віднайти як прадавні архетипні образи, так і відгомін сучасних соціальних обставин, сімейних та міжособистісних подій.

Сучасні дослідники снобачень дійшли усвідомлення того, що побачене суб’єктом у сні залежить від вихідних установок інтерпретатора стосовно природи “реальності”. Існують лише два епістемологічні напрямки “впізнавання” чогонебудь: конфронтуюче суб’єктно-об’єктне знання й співучасливе “містичне” знання цілого, частиною якого виступає “опізнавач”, інтерпретатор. У цьому сенсі принципи артемідорової інтерпретації відображають типові для того часу установки щодо природи чоловічої/жіночої суб’єктивності, які нас цікавлять. Думки автора “Сонника” виступають частиною цілісних поглядів стосовно прийнятих для античності колективних уявлень про поведінкові стандарти домінантно-активної чоловічої поведінки, чоловічої сексуальності та суб’єктивності. Адже відомо, що

архетип – первісна подія, яка задає деяку культурну ситуацію на багато століть уперед. З таких архетипів надалі складаються античні тексти [4].

“Сонник” Артемідора дає змогу розгледіти загально визнані системи оцінкових значень, оскільки є утвердженням розповсюдженої пересічної манери мислення стосовно взаємин статі. Уся сфера значень сновидінь у текстах Артемідора має чіткий розподіл бінарного плану – між добром і злом, сприятливим та небезпечним, щасливим і нещасливим. Типовим спостерігачем своїх снів, до якого звертається Артемідор є “звичайна” людина, у якої є сім’я, добро, часто ремесло, слуги та раби. І найчастіше – це людина заклопотана здоров’ям, життям та смертю близьких, успіхом свого підприємства, збагаченням чи поневір’янням, одруженням своїх дітей, існуючими в полісі обов’язками. Текст Артемідора є показовим для вивчення “образу життя та типу піклувань, притаманних звичайним людям”, – пише Фуко. Проте, ця “звичайна людина”, яка є типовим спостерігачем своїх снів, – завжди чоловік. Жіночі сні Артемідором наводяться суміжно, як можливі варіанти, у яких стать суб’єкта може змінити спрямованість сновидіння.

Артемідор, як дослідив Мішель Фуко, виводить загальне правило, що жінки в сновидіннях будуть “образами дій, які трапляються з тим, хто їх бачить” [5, с. 20]. Прогностичний сенс сновидіння, моральна якість статевої поведінки визначається статусом жінки, віком попри всі інші чинники, які вкупі означають соціальне домінування, фінансовий успіх або їх відсутність для спостерігача сновидінь.

Артемідорова інтерпретація еротичних снів, постійно виявляє, як зауважує Фуко, означення соціального. Зрозуміло, що сновидіння можуть означати й обіцяти зміни в стані здоров’я – хворобу або одужання, ознаку смерті. Але найчастіше вони за Артемідором віщують успіх чи невдачу (у справах, громадській кар’єрі), збагачення або розорення, прибутки або збитки, суперечки, суперництво, примирення, заслання, осудження. Еротичне сновидіння визначає долю сновидця, роль, що буде відведена йому в родині, продажі, суспільній діяльності. Фуко не обминає того факту, що в мові чітко виражена спорідненість сексуального й економічного змісту ряду слів. Тому сон в Артемідора досягається на зразок соціально-економічної сцени.

Простеження шляху Артемідорового аналізу дозволило Фуко побачити, що тлумачення еротичних снів у термінах соціальних успіхів, невдач, досягнень і провалів припускає певну єдиносутність обох сфер. Виявляється це на двох рівнях: там, де елементи сновидінь будуються як матеріал для аналізу, а також на рівні принципів, що дозволяють наділяти прогностичною цінністю ці елементи [5, с. 30]. Вихідний матеріал інтерпретації (erotична поведінка) і змістовне осереддя сну сприймаються безпосередньо всередині соціальної сценографії. Це бінарні поняття – перевага/залежність, домінування та підпорядкування, успіх/програш тощо. Чоловіче, сутніше завжди співвідноситься з першим поняттям бінарної опозиції, жіноче – з другим.

Статева поведінка, таким чином, розглядається в античності як перевага та залежність соціального та економічного статусу. У значно більшій мірі, ніж ті або

інші варіанти, що могли б виникнути внаслідок різноманітних вчинків або супутніх відчуттів, у значно більшій мірі, ніж всілякі картини, що можуть постати в сновидіннях, увагу Артемідора в ході аналізу притягають елементи статевих відносин саме як гри “стратегічної” (домінування/підпорядкування) й “економічної” (прибуток/витрата)” – зауважує Фуко [5, с. 30]. На перший погляд стосунки між чоловіками й жінками можуть виглядати як несуттєві, нейтральні, але Фуко відстежує той факт, що вони наперед насичують аналіз соціальнозначущих елементів. Автор “Сонника” знаходить на соціальній сцені об’єкти, персонажі (жінок, хлопчиків, рабів), що несуть всі її ознаки домінування/підпорядкування, і розташовує їх “навколо головного акту”, що відбувається водночас не лиш як плотський зв’язок, а як соціальне відношення зверхності/підпорядкованості, економічної діяльності збитків/прибутків.

Артемідор, інтерпретуючи еротичні сни в їх прогностичному значенні, у процесі аналізу розкладає сновидіння на елементи соціального характеру (персонажі й акти), а також кваліфікує залежно від засобу, за допомогою якого суб’єкт сновидного акту підтримує становище суб’єкта сну як соціального суб’єкта. Сон буде кваліфікуватися як хороший, коли сновидець (чоловік) зберігає на онейричній (від гр. *oneiros* – сон) сцені свою роль актора соціального. Сновидним “прогнозуванням” виявляється становище сновидця як суб’єкта діяльності: активне або пасивне, чільне або підкорене, вигрешне або програшне, вигідне або не вигідне. Мала драматургія “володіння” та “підпорядкування” іншого у сексуальному сні “пророкує” про спосіб буття, приготований чоловічому суб’єкту його долею.

Архетип анімусу, мужність, жорсткість, упевненість як доленосного образу для чоловічої суб’єктивності й суб’єктності розглядається в роботах Фрейда, Юнга, присвячених снобаченням. Саме про це в новітній час історії напише К.-Г. Юнг: “... якщо наші снобачення відтворюють певні ідеї, то ці ідеї є, перш за все, нашими ідеями, в структурі яких розгортається наше цілісне буття. Вони виступають як суб’єктивні фактори, групуючись точнісінько так, як у снобаченні, і виражають те чи інше значення не за зовнішніми причинами, а за глибокими інтимними підказками власного психічного. Вся робота снобачення, по суті, суб’єктивна, і снобачення є театр, в якому сновидець виявляється сценою, актором, суфлером, режисером, автором, публікою і критикою. Ця проста істина утворює основу для розуміння змісту снобачення, яке я назвав тлумаченням на суб’єктивному рівні. Таке тлумачення розглядає всі персонажі снобачення, як персоніфіковані риси власної особистості сновидця” [2, с. 157].

Картина гендерної асиметрії, яку відкрив Фуко, у трактаті Артемідора типова для античності й презентує той ландшафт відносин між статями, який легко впізнається в текстах наступних епох. Ми опиняємось у світі, характерною рисою якого є центральне становище персонажа – чоловіка (і безумовна важливість його ролі в сексуальних стосунках). “Ми опиняємось в світі де шлюб цінується достатньо високо, щоб бути визнаним в якості кращого обрамлення плотських утіх. У світі, де одружений чоловік може мати коханку, володіти слугами (юнаками і дівчатами) і відвідувати повій. Нарешті, в світі, де зв’язок між чоловіками сприйма-

ється як щось звичне, втім, із застереженнями, що стосуються різниці за віком і суспільного становища" [5, с. 35].

Тканина інтерпретації снобачення в праці Артемідора явно показує менш-більш приховані особливості становлення чоловічої суб'єктивності в античності (до IV сторіччя н. е.). Кодифікація статевої поведінки античного чоловіка здійснюється не на остаточності моральних розмежувань природне/"противне еству", вона відображає його спосіб життя, його внутрішню ситуацію, його відносини з іншими і те становище, яке він займає стосовно них. Основне питання полягає не стільки в погодженні статевої (сексуальної) поведінки з її природною структурою або з позитивною моральною регламентацією, а скільки в стилі активності суб'єкта. Для античного чоловічого суб'єкта, який проглядається через інтерпретації Артемідором, важливим постає те, які відносини суб'єкт встановлює між сексуальною діяльністю й іншими аспектами свого існування: родинними, економічними. Фуко проникливо зауважив, що аналіз оцінювання спрямовано не від акту до простору сексуальності і не від оцінки припустимих меж, окреслених божественними, громадянськими або природними законами. Вони рухаються від суб'єкта як сексуального актора до інших сфер життя, у яких виявляється його активність.

Характерні риси чоловічої суб'єктивності й морального досвіду задоволень, які присутні в текстах класичної епохи формуються й проявляються без проголошення етичних формул. Суворі доктрини сформульовані філософами IV сторіччя, тексти Сорана та Руфа Ефеського, Мусонія та Сенеки, Плутарха, Епіктета та Марка Аврелія посилили теми етики чоловічої поведінки. Під впливом моралізуючих зусиль влади відбувається посилення статевої стриманості.

Етична думка починає визначати ставлення чоловічого суб'єкта до різних форм діяльності. Однак посилення не набуває форми статевої регламентації, кодексу, який визначає заборонені дії, швидше це інтенсифікація уваги до себе, що знаменує не стільки індивідуалізм, скільки проблемність типу чоловічої суб'єктивності.

Стосовно "індивідуалізму", то ця категорія може означати різноманітні реалії. Індивідуалізм може сприйматися через цінність, якою наділяють індивіда в його неповторності, і ту міру незалежності, наданої йому в межах групи та соціокультури. Індивідуалізм може виявитися через посилення акценту на родинних стосунках, на тих формах господарської діяльності в царині сімейних інтересів, які не завжди відповідають інтересам соціокультурним. Нарешті, індивідуалізм прослідковуватиметься через інтенсивність ставлення до самого себе, через форми діяльності, у яких індивід визнає себе об'єктом пізнання, зміцнюється, очищається, виправляється, забезпечує свій добробут та процвітання. Усі ці реалії можуть бути взаємопереплетеними, але не обов'язково. Індивідуалізм може викликати посилення цінностей приватного життя (цінності, якої надають стосовно себе), а може поєднуватись з "екзальтованим сприйняттям індивідуальної неповторності".

Існують суспільства чи соціальні групи (наприклад, військові аристократи), у яких індивід стверджується у своїй самоцінності через здобутки, героїство й

підноситься над іншими. Однак, індивід не надає великого значення своєму приватному життю та власному ставленню до себе. Чоловічий індивідуалізм тут виступає чистим у своїй маскулінності та мілітаристській забарвленості патріотичними почуттями. В іншому суспільстві, в окремих соціальних групах (наприклад, буржуазія західних країн у XIX сторіччі) приватному життю надається велике значення; з боку суспільства воно ретельно організовується й регламентується. Саме з цих причин індивідуалізм там був досить слабким, чоловіче і жіноче як важливі аспекти самосвідомості функціонували через задані зразки дієвості, раціональності, почуттєвості. Також існують суспільства або групи, у яких ставлення до себе було інтенсивне та розвинуте, а підвищення статусу індивідуалізму здійснювалося поза межами приватного життя (наприклад, аскетичний християнський рух, чернецьке самотництво). Сильне акцентування самого ставлення до себе породжувало людський феномен “позастатевої”, “сакралізованої” сутності. Суворі вимоги до чоловічої статевої поведінки, що виявилися в античності, зокрема, в імператорську епоху, не можуть розглядатися як прояви індивідуалізму. Як зазначає Фуко, ми маємо справу із тривалим історичним феноменом, що в цей час свого апогею: розвиток того, що можна було б назвати “культурою себе”, у якій була посилена й переоцінена значущість стосунку до себе” [5, с. 42].

Ідея того, що належить привертати більше уваги до себе, піклуватися про себе, є давньою в грецькій культурі. Ця тема започаткована Сократом, підхоплена надалі філософією й поставлена в “серцевину мистецтва існування”. Тема відходить від початкових значень своїх філософських витоків і набуває широкого загального значення. У різноманітних доктринах ця тема чоловічої суб’єктивності має характер імперативу піклування про самого себе (яка вміщує міжособистісні стосунки, обміни та спілкування).

Перші два сторіччя епохи Імперії, які позначали текст Артемідора, на думку Фуко, були часом, упродовж якого спостерігався повільний розвиток мистецтва життя (під знаком плекання себе) і поширився на малочисельні, елітні чоловічі групи. Немає вікових обмежень для занять самим собою. Але існує вибірковість статі, плекати повинні себе аж ніяк не жінки, це винятково чоловічі турботи – юнаків, мужів, старців. Чоловічий час не повинен дармуватися марно – це дотримання режиму здоров’я, фізичні вправи, медитації, читання, нотатки прочитаного чи почутого у бесідах. Навколо плекання себе як чоловічого завдання з новою силою розвиваються усна та письмова творчість, чоловіча філософсько-літературна та мистецька діяльність. Тут підходимо до одного із (важливих для гендерного аналізу) пунктів чоловічої діяльності, спрямованої на себе: вона постає не самотньою чоловічою справою, а справжньою соціальною практикою посилення чоловічого домінування у сферах філософії, літератури, мистецтва тощо. Плекання себе набуває форми практик у більш чи менш чоловічих інституціоналізованих структурах (наприклад, у неопіфагорейських спільнотах або епікурейських групах), де кожний з найбільш просунутих повинен скеровувати інших.

Звертаючись до специфічного призначення праці Артемідора, слід зауважити, що книга написана чоловіком, адресована чоловікам і призначена допомагати

їм у їхньому чоловічому бутті. Слід взяти до уваги й те, що практика тлумачення снів не була написана тільки задля задоволення пустої чоловічої цікавості. Це була праця, необхідна для облаштування чоловічим суб'єктом свого тодішнього існування у світі, а також і для підготовки до прийдешніх подій. Фуко вбачав саме таке призначення "Сонника", перспективу книги Артемідора, у якій античний автор намагається відшукати в образах еротичного (чоловічого) сну тканину соціально-економічного життя з його суперечливістю й мінливістю. "Оскільки ночі пророкують те, що приносять дні, то для того, щоб належним чином організувати своє існування в якості чоловіка, господаря дому і глави сімейства, слід уміти розшифровувати сновидіння" [5, с. 75].

Як показав Фуко у своїй праці зміни в матримоніальній практиці та політичній ситуації призводять до трансформацій тих умов, у яких стверджувалася традиційна етика чоловічого самовладання. Саме практика влади над собою була гарантом поміркованого застосування двох інших типів влади: пануванням у родині й соціальним (політичним) пануванням в умовах тодішнього суспільства. Панування в системі, об'єктами якого є дружина й домочадці, потребувало закріплення, а тому врівноваженості за допомогою принципу чоловічого панування над собою. Саме через етичний принцип чоловічої моралі можна було затвердити свою перевагу над іншими. Згодом потреба в певній рівновазі між нерівністю та обопільністю в матримоніальному житті породила певне роз'єднання влади над собою та влади над іншими – у суспільному, громадському й політичному житті.

Значення, якого в елінську добу надавали культурі себе і яка досягає вершин на початку імператорської доби, показує цю волю до переробки чоловічим суб'єктом етики самовладання. Уявлення про статеву поведінку, використання задовольень, які безпосередньо пов'язані із соціально-економічними величинами, а також з трьома формами панування (над собою, над домашніми та над іншими) укладають гендерний ландшафт античного тексту. Індивідуалістичне занурення в себе, про яке засвідчують античні тексти пізнього періоду, можна розцінити як кризу чоловічої суб'єктизації: про ускладнення засобів, за допомогою яких чоловічий суб'єкт може формувати себе як морального суб'єкта своєї поведінки, та про зусилля з метою віднайдення в роботі над собою того, що дозволить йому підпорядкуватись соціальним правилам та надати сенс своєму існуванню.

Отже, Мішель Фуко завдяки власним оригінальним ідеям "увійшов" у класичні погляди на статеву рівновагу і своєю роботою показав античний час як важливий період історії жіночої суб'єктивності. Античні філософські тексти, як і текст Артемідора, у повній мірі відображали проблематику становлення чоловічого суб'єкта, зміни його ставлення до жіночого в мінливому світі взаємопереплетеності соціальних, економічних, політичних чинників. Філософські дискурси того часу, з одного боку, відображали занепад старої змістовності чоловічої суб'єктивності, з іншого – вбачали її перспективи через творення культури себе в складному просторі боротьби за владні стосунки в приватному та суспільному житті. Античні тексти мігрували через різні текстові епохи, перетворювалися в апріорні структури зручності для побудови нових теорій про жіночу "об'єктність".

Адже, відомо, що формування теорії опирається на роботу з попередніми текстами. Так, Фрейд обґрунтовуватиме своє асиметричне бачення чоловічого і жіночого з опорою на грецьку міфологію, погляди Платона, а згодом Канта, Шопенгауєра, Ніцше. Теоретична візія чоловічої/жіночої асиметрії буде закріплена подальшою дискурсивною практикою й відтворюватиме цей муміфікований ландшафт в окремих сучасних наукових розвідках.

1. Фрейд З. Толкование сновидений. К., 1997.
2. Юнг К.-Г. Аналитическая Психология. СПб., 1994.
3. Холл Дж. Юнгианское толкование сновидений. СПб., 1996.
4. Хиллман Дж. Архитипическая психология. СПб., 1997.
5. Фуко М. Історія сексуальності. Плекання себе. Т. 3. Харків, 2000.

THE GENDER "LANDSCAPE" OF AN ANTIQUE TEXT: INTERPRETING FUKO

Nadiya Gapon

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytets'ka Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

According to Fuko's vision an antique text demonstrates a sample of describing the gender issues in the terms of social status. The gender ethic behaviour of antique subject has its own social and cultural determinants. The imagination about the gender behaviour of an antique subject is defined by status concepts of domination and activity that creates the landscape of assymetry.

Key words: gender, gender assymetry, discourse, masculinity, culture of oneself, a man's subjectivation.

Стаття надійшла до редколегії 18. 02. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003